

På liv och död

Det är tidig vinter 1865. Familjen Birck är på väg från Jalasjärvi till Ilmola. Fadern Johannes och modern Anna Greta hjälps åt att dra kälken med den lilla skindan genom snödrivorna. I skindan ligger deras tre barn instuvade i hö, som skydd mot kylan.

Johannes och Anna Greta Birck är utfattiga och som så många andra vid denna tid vandrar de runt i Finland på jakt efter mat för dagen och allra helst ett arbete. Det handlar bokstavligen om liv eller död.

Flera år i rad blev vårsådden försenad... och redan i augusti kom den första frosten.

Familjen Bircks öden under 1860-talet liknar säkert många andras. Det ovanliga är att vi känner så många detaljer.

Vintern 1865 är familjefadern Johannes 28 år och hustrun Anna Greta 30. De tre barnen är Johan, 5, Salomon, 3, och Sanna Kaisa, sex månader. Familjen har i fyra år försökt försörja sig som småbrukare på Hakatorppa (Hagtorpet) i Alahärmä, men trots hårt slit ofta saknat mat för dagen. I flera repriser har Johannes sökt sig för arbetsförtjänst till olika orter i landet, nu följer familjen med.

Johannes är bondson, men utan eget hemman. En avgörande sak i släkthistorien skedde då Johannes farfar Johan Carlsson Kurf 1811 med sin familj – hustru och fyra barn – bröt upp från sitt ägandes skattehemman på 1/6 mantal i Ytterpurmo (nuvarande Forsby) för att bli nybyggare i Kalijärvi i Kortesejärvi.

Bakgrunden till detta vet vi inte, men Kalijärvi beskrevs som ”en ödlig bygd på stranden av ett träsk, där kylan aldrig gick ur gungflyn, där frosten årligen härjade de små åkerlapparna och där skogen visserligen mätte åtskilliga hundratals tunnland men var så gott som utan saluvärde för generationer framåt. Tjärbränningen var mödosam och tjärpriset på tok för lågt.”

Bland dem som inte kunde finna bärgning i Kalijärvi fanns Johannes far Hindric, som tog efternamnet Siekkinen. Med sin första hustru flyttade han 1831 till Alahärmä, där han övertog Perkiömäki hemman. Efter hustruns död 1835 måste Hindric sälja det skuldsatta hemmanet men fick en ny chans som bonde efter giftermål med Liisa Erkintytär Näsi i den närbelägna Vuoskoski by.

Hindrics och Liisas första gemensamma barn, av nio, blev Johannes Henrikinpoika Siekkinen, född 1836. Alltså just den Johannes som 28 år senare med sin familj vandrade omkring på jakt efter arbete.

Dräng vid tio år

Johannes hade redan som tioåring lämnat hemmet för att förtjäna sitt uppehälle som drängpojke. Aderton år gammal tog han värvning som soldat i Finska gardet och skrevs då in under namnet Birck – namnet gavs av att han strax innan hade tjänat på Piri hemman (nära nuvarande Power-Park i Alahärmä).

Som soldat följde Johannes Birck med Fin-

ska gardet under Krimkriget till Warszawa, då truppen nåddes av budskapet om fred och förlades i läger i Litauen. Där mötte man farsoter, som decimerade truppen med flera hundra man. Sedan var Johannes Birck med gardet i Moskva på kejsar Alexander II:s kröning, tills han i oktober 1857 befriades från krigstjänsten på grund av försvagad hörsel.

Våren 1859 gifte sig Johannes med bondedottern Anna Greta Eerikintytär Piper-Näsi, även hon från Alahärmä. 1861 bosatte sig paret på Hakatorppa.

Året därefter blev ett svältår framför allt i norra Finland. Skörden misslyckades, stora skaror av tiggande och arbetssökande människor drog söderut. Hur skörden lyckades på Hakatorppa vet vi inte, däremot att Johannes Birck ständigt sökte arbete, helst som timmerman.

Så var i korthet bakgrunden till familjen Bircks vandringar. Tre av dem har vi närmare kunskaper om genom de berättelser som Johan, sonen i höskrindan, efterlämnat.

Första vandringen

Därför vet vi att familjen Birck hösten 1864 ställde kosan söderut. Vandringen gick långsamt och mödosamt. Barnen somnade alltemellanåt i skrindan. Över nyåret 1865 bodde familjen i en värmestuga i Jalasjärvi.

I april samma år befann sig familjen i Ilmola, där tak över huvudet gavs av folkstugan på Alakorpi gård. Här insjuknade den treåriga Salomon i smittkoppor och dog. ”Salomon var vacker och klok och sin fars och mors älsk-

Från Halla-aho utfattiga gård fortsatte vandringen till Nälkämäki ödehemman, där ingenting stod att få. Vid Kuolemankorpi, hittades äntligen lite potatis.

lingsbarn. På våren i islossningstiden gömdes Salomons mörknade kropp i jordens sköte på Ilmajoki kyrkogård”, får vi veta av Johans berättelse.

Familjen återvände till Hakatorppa till sommaren, men också 1865 blev ett hungerår. På många ställen såg skörden ut att bli god, men en svår frostnatt den 23 augusti släckte förhoppningarna. I spåren av svälten och fattigdomen kom sjukdomarna, och detta blev ett förfärligt sjukdomsår. 7,9 procent av Finlands befolkning dog, av dem 57000 i fläcktyfus, 7500 i rödsot (dysenteri) och över 3000 i kikhosta.

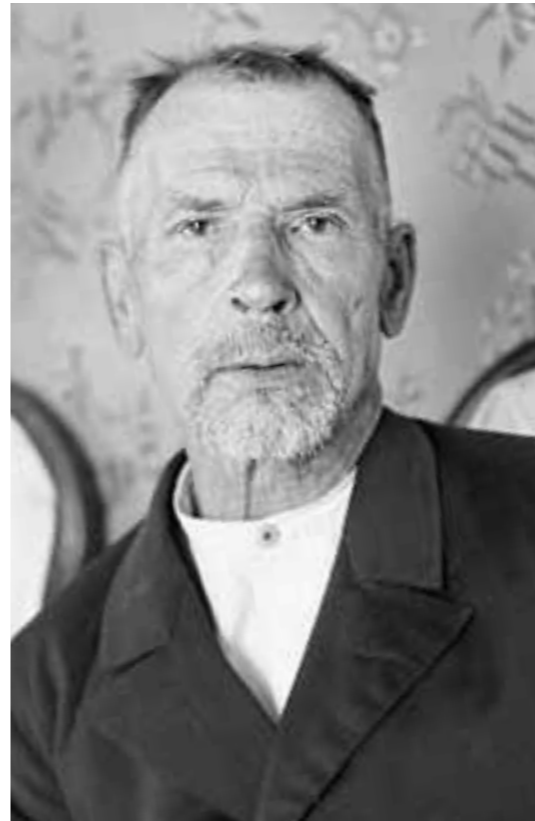
Smittkoppor hade framför allt varit 1700-talets stora farsot i Europa. Med 1800-talet lärde man sig förebygga smittkoporna genom variolation och vaccination, och på 1860-talet hade man nått så långt att 70 procent av alla nyfödda i Finland vaccinerades. Men uppenbarligen inte Salomon Birck.

Andra vandringen

Den andra vandringen företog Johannes, Anna Greta och den nu sexåriga Johan Birck 1866; dottern Sanna Kaisa fick stanna hos en anförvant. En av Johans minnesbilder är hur han vaknade i skrindan, då vandringen gick över Näsijärvis is. Familjen tog kvarter i Kyttälä. Johan lade märke till de höga fabrikskorstenarna i det angränsande Tammerfors och polisens arbete med att ta hand om berusade personer. Fadern besökte Hattula gård, där han hade arbetat hösten innan och fått löfte om fortsatt arbete, men kom tomhänt tillbaka.

Så råkade familjen på bönder, som körde varuföror mellan Viborg och Tammerfors, och fick mot betalning följa med dem till Viborgstrakten. En varg höll efter foran, men drevs bort med stötar. Foran tog genaste vägen över isar och moar och passerade Villmanstrand. I Juustila, strax norr om Viborg, steg familjen Birck av och kom där att tillbringa vårmånaderna 1866.

Första ’hemmet’ var ett rökpörte med väggfasta bänkar och fyra fönster. Men av den ständiga röken blev Johans ögon sjuka, och familjen flyttade till en hönsstuga på en herrgård de kallade Hovi. Nästa etapp företogs i en lodja (en liten grundgående roddbåt) över en sjö till Juustila sluss (Saima kanal hade öppnats tio år tidigare). Där fick familjen bo i en

Berättelsens huvudperson Johan Birck, född 1859 i Alahärmä, död 1942 i Nykarleby fotograferad något år före sin åttiöarsdag av fotografen Rolf Grandell, som var gift med Johan Bircks sön dotter.

bastu. Mamma Anna Greta tappade björklake av några väldiga björkar bakom bastun och bryggde dricka. Johan betraktade förundrad båtarnas väg genom slussen.

Sedan gick färden till Viborg. Medan Johannes hörde sig för om arbete, logerade Anna Greta och Johan på en arbetsinrättning för fattiga. Därefter bodde familjen i stadsdel de benämnde Loboten. I Viborg försökte sig Johan på att tigga pengar, som han såg andra pojkar göra. Han lyckades få några slantar, men större pojkar tvingade till sig dem med hot.

Nästa arbete för Johannes ingick i ett batteribyggnadsprojekt i Trångsund intill Viborgs fästning. Familjen jämte andra i samma belägenhet hänvisades att bo i en ria. Vid en sprängningsolycka miste tre män livet. För en nyfiken sjuåring var det mycket att titta på; Johan kunde ännu på gamla dagar livligt beskriva befästningsarbetena.

Men olyckor väntade. Anna Greta insjuknade i svår rödsot (dysenteri) och Johannes i något som kallades ’koleratauti’. Alla tre hamnade på Viborgs sjukhus. När de svaga och utarmade kom ut därifrån, började det bli höst. Det fanns ingen annan råd än att anhänga om hemförpassning genom myndigheternas försorg.

Förpassningspapper fick de på Viborgs poliskammare. Från besöket där kom Johan ihåg hur en berusad man skulle interneras, men var så våldsam att en kosack tillkallades. Denne slängdes i väggen av bråkmakaren, som också sparkade på dörren med sådan kraft att bommen slogs ner. På väg till hamnen försökte Johannes bära sin son, men var så svag att han ramlade omkull.

Med hjulångaren Viktoria företog Johan sin första ångbåtsresa. Man passerade Fredrikshamn och kom till Lovisa. Sedan blev det storm, och hela familjen var svårt sjösjuk. En häst bunden i en spilta på däck sparkade våldsamt. I Helsingfors beundrade Johan den ryska kyrkans gyllene kupoler. På Skatuddens fångelsegård inväntades vidare order.

Familjen fick sedan åka hästskjuts norrut förbi Tavastehus slott. De såg tågen passera på Finlands första järnväg (som öppnades mellan Helsingfors och Tavastehus 1862), men fick inte åka med. Vintern var redan inne då familjen Birck återkom till Hakatorppa och åter träffade dottern Sanna Kaisa.

Tredje vandringen

Vandringen till Tammerfors och Viborg, 1866, skedde under en sträng och utdragen vinter. Snötäcket låg tjockt i södra Finland ännu i maj, vårsådden försenades och fodret till djuren tog slut. Sommaren blev mycket regnrik, vilket skadade sädesväxten svårt och fick potatisen att ruttna. Då kölden smällde till på allvar den 3 september var säden ännu omogen. Efter ytterligare flera köldnätter var missväxten åter en gång ett faktum.

Hemma på Hakatorppa fick familjen Birck uppleva en ännu strängare vinter än den föregående. Våren 1867 blev exceptionellt sen; den temperaturserie som finns från Helsingfors visar en medeltemperatur för maj månad på bara +1,8 grader (ungefär åtta grader under genomsnittet). På många håll låg isen kvar på sjöarna ännu i juni. Höstsådd säd grodde inte.

På sin ensam vandring såg han stora, vackra gårdar målade i olika färger. Men ingen ville ge en bit mat till den hungriga gossen.

Sommaren 1867 förde visserligen med sig värme, men alldeles för kortvarigt. Stränga frostnätter kom i augusti och tog både säden och potatisen. I praktiken fick man en skörd av någon betydelse bara på Åland och i de sydligaste socknarna på fastlandet.

Om nöden hittills hade varit stor, stod det nu klart att den kommande vintern 1867–1868 skulle bli ännu värre. Familjen Birck fick bitert erfara detta. Sanna Kaisa dog i september av umbärandena, knappt tre år gammal. En månad senare lämnade familjen ifrån sig sitt torp, Hakatorppa, för gott och begav sig i väg på ännu en vandring.

Johan var nu knappt åtta år. Första målet blev denna gång Alajärvi. Johan mindes att familjen tillbringade två nätter på Halla-aho utfattiga gård, fortsatte vandringen genom en skog och i skymningen nådde Nälkämäki ödehemman, där ingenting stod att få. Vid det tredje ödehemmanet för dagen, Kuolemankorpi, hittades äntligen lite potatis.

Vandringen fortsatte genom bland annat Karstula. I början av november kom familjen med sin kälke till Jyväskylä. Där hade Johannes mor en kusin Moberg, som var elev i lärarseminariet och hade hunnit till kandidatklassen. Moberg hade som drängpojke hos apotekare Malmberg i Nykarleby visat gott läshuvud och hade av denne förhjälpats först genom elementarskolan i Nykarleby och sedan till Jyväskylä seminarium.

Under familjens besök på seminarieområdet för att träffa kusinen kom en skara lektorer och betraktade de nödställda. En lektor Länkelä fäste sig vid Johannes pigga varelse och sade: ”Där är också en pojke som borde få undervisning och bli lärare.”

Hemma väntade bannor, bastu, mat... och för första gången på tio månader en riktig säng.

I Jyväskylä lyckades Johannes få en del arbete och förtjänade under november och december 1867 60 penni om dagen till familjens uppehälle. Sedan skärptes förhållandena och dagpenningen minskade till 40 penni. På nyårskvällen kunde modern visserligen koka risgrynsgröt, men den äts utan mjölk och smör.

Johans egen vandring

Läget var nu akut. I januari placerade föräldrarna Johan på Jyväskylä fattiggård, där ransonerna dock var knappa och trängseln svår. Till exempel logerade en gubbe med gumma och 4–5 barn på fattiggårdens ugn.

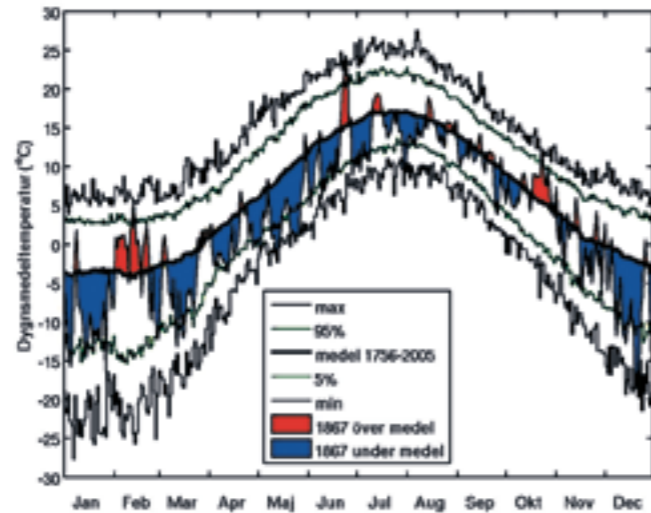
Det som nu fick konsekvenser var att Johan frestades att pröva en kälke, som tillhörde gubben på ugnen, för att 'skurra backe'. Olyckan var framme, kälken rände mot ett hinder och krossades. Johan såg framför sig en gruvlig bestraffning och bestämde sig för att rymma.

Kosan styrdes till Korpilahti, ungefär 30 km söderut, där Johan sov två nätter i olika gårdar. På vägen såg han tre ihjälfrusna tiggare i snön. Han vandrade vidare och kom till Jämsä, ytterligare 30 km söderut, där han såg stora, vackra gårdar målade i olika färger. Men ingen ville ge en bit mat till den hungriga gossen.

Johan återvände till Jyväskylä. När han en kväll nådde stadsstranden mitt emot trumslagare Peltonens, var gården full av hästar och slädar, men man ville inte ge utrymme för pojken från landsvägen. Johan styrde stegen till den gård där han och föräldrarna hade tagit in i november. Han mötte en inbjudande lukt av nybakat bröd och fick smaka en bit. Från ett rum hörde han kvidande ljud av människor som låg i hungerkval.

Föräldrarna såg Johan inte till. Följande morgon lämnade han därför Jyväskylä och vandrade nu ensam i tre månaders tid. Han visste inte var han färdades, förrän han i april kände igen vägen mellan Kauhava och Härmä. Här fick han skjuts med en hästkärra. En natt tillbringade han i fattighärbärge hos bonden Ala-Matti, en natt i fattighärbärget i Pesola. Här fick han en liten brödbit, tre strömmingar och välling kokt på vatten och frusen spannmål.

Nästa mål blev Nykarleby stad. Våren 1868 var den allra värsta hungertiden. Enligt den officiella statistiken dog 20600 människor i

Kurvan visar temperatur-anomalierna (alltså avvikelserna från det normala) i Stockholm år 1867. Som synes var det mycket kallare än normalt i stort sett hela året. Kurvan för Finland är inte exakt likadan, men sannolikt mycket likartad. Den grafiska presentationen är gjord av Anders Moberg, docent vid Institutionen för naturgeografi och kvartärgeologi vid Stockholms universitet.

april och 25 200 i maj av i huvudsak hungerrelaterade orsaker i Finland. I Nykarleby mötte Johan stora skaror av svältande människor från Ullava, Halsua, Perho, Purmo, Esse och Vörrå.

Johan Birck fortsatte vandringen till Jakobstad och träffade två poliser, en lång och en kort, som gav order åt de svältande att gå till fattighärbärget och inte gå omkring och tigga.

I Jakobstads fattighärbärge (den gamla stadsgården, som revs 1955) gavs besked att alla skulle hjälpas åt att plocka syrstjälkar och blad eftersom man skulle koka bensoppa. Man plockade den begärda växtligheten, men fann att soppan inte innehöll några ben. Johan såg en uppsyningsman kallad Pitter slå en gammal man med en käpp och bestämde sig tillsammans med en annan vandrarpojke för att lämna stället.

Nämndemannen drog Johan i håret: "Jaså, du kommer hit gården till last! Far din är skyldig mig 24 mark, och jag har arbetsdom på honom."

Nästa natt sov de i handelsman Thodéns finnstuga, men infångades tillsammans med en hop tiggarpojkar av polisen och fick tillbringa nästa natt i stadens arrest. Någon hade snattat någon sak, och de andra fick lida med den skyldige.

Följande anhalt blev Vörrå. Johans kamrat fick där tag i en katt och slängde den hårdhänt ifrån sig. Kattens jämmer lockade folk tillståndes, vilket slutade med att kamraten förpassades till en gödselvattningsgrop. Johan gick allena sin väg och återkom till Nykarleby.

Det var nu augusti månad 1868. Under några dagar låg Johan sjuk under bar himmel på handelsman Nylunds gård. Han bjöds filmjölk, men klarade inte att äta. Slutet på vandringen närmade sig emellertid. Johan skickades i väg med en körkarl som skulle till Alahärmä. Vid Gabriel Ala-Viitalas gård i kyrkbyn, där G. M. Hedström hade handelsbutik, talade körkarlen med nämndemannen, som kom ut och drog Johan i håret: "Jaså, du kommer hit gården till last! Far din är skyldig mig 24 mark, och jag har arbetsdom på honom."

Sjuk, uttröttad och hungrig kastades Johan i en sandgrop och somnade där. Han väcktes av en kvinna, som hade känt igen honom, och bars av henne till en gård på andra sidan av ån. Där mötte han nu sin mor, Anna Greta, i tillfälligt arbete på gården. Fadern Johannes var på timmermansarbete i södra Finland. Anna Greta grälade först på sin återkomne son, skickade honom sedan i bastun, gav honom mat och lade honom i en ordentlig bädd. Det var tio månader sedan han legat i en riktig säng.

Samma augustinatt, 1868, utbröt ett fruktansvärt åskväder, som brände ihjäl två kvinnor i Alahärmä kyrkby. De hade förtärt Hoffmans droppar och sprit i avsevärd mängd och fick sitt syndastraff, menade folket.

Vad hände sedan?

Sommaren 1868 blev varm och äntligen kunde man bärga en god skörd. Det mesta av utsädet härstammade från utlandet, importerat av handelsmän och på statlig försorg. Men långt in på hösten var dödssiffrorna skrämmande höga. Bland dem som dukade under, i mars 1868, fanns Johans farmor Liisa Siekkinen. Dödsorsaken angavs vara hungertyfus.

Vad blev det av Johan och hans föräldrar?

Johannes och Anna Greta Birck bosatte 1875 sig i Kalijärvi, Kortesejärvi, där Johannes bedrev småbruk på en liten hemmansdel och tillika arbetade som timmerman. Efter Anna Gretas död 1892 gifte Johannes om sig med en syttingsänka från Kauhava. Efter några år på denna ort återkom han ännu en gång till Alahärmä, nu som bakstugusittare, och slutligen ännu en gång även till Kortesejärvi, som utackorderad till Syväjärvi gård, där han avled vid 89 års ålder 1925.

På ålderns dagar konstaterade Johannes Birck att han hunnit se mer "tuulta ja tyventä" (ordagrant: vind och stiltje) än mången annan.

Sonen Johan Birck besökte som 11–14 åring Alahärmä folkskola under fyra terminer, dock inte hela läsår då han var tvungen att bo inkvarterad nära skolan och hemmet var för fattigt för att kunna hålla kost åt eleven.

Vid femton år blev Johan Birck skomakarlärling i Nykarleby, vid nitton gesäll. Han sökte sedan skomakararbete under en vandring i södra Finland och tjänade tre år i Vasa skarpskyttebataljon.

Som lärpojke i Nykarleby gick Johan Birck på söndagarna i hantverksskolan och lärde sig därigenom svenska väl. Efter värnplikten behärskade han svenska och finska ypperligt i tal och skrift, hade god handstil och var skicklig i räkning. Hans läshunger ledde till goda kunskaper i geografi, historia och samhällskunskap.

Bröd bakades under hungeråren av så vitt skilda ingredienser som björkbark, granbark, ung tallbark, tallskott, islandsmossa, björnmossa och agn- och halmstamp. Alternativt kokades gröt av dessa ingredienser tillsammans med lite talg. De här päsarna innehåller prov på mjöl gjort av kornhalm och agnar och skickades under nödåren till lokala myndigheter av Åbo läns kommitté för moss- och svampberedning. Proven från Jakobstads museums arkiv.

Tjugosex år gammal, 1885, blev Johan Birck poliskonstapel i Nykarleby och gifte sig med Elisabet Charlotta Nysund Siisbacka från Purmo. Två av barnen i äktenskapet nådde vuxen ålder: Johannes (Johan) Ludvig Birck och Aurora Viktoria Birck. Efter hustruns död gifte Johan Birck om sig med Liisa Wiitanen från Muhos och fick med henne döttrarna Anna Lisa och Vieno Suomilia.

Sonen Johan Ludvig Birck kom med åren att göra sitt livsverk som folkskollärare i Jakobstad och erhöll skolrådstitel 1953.

SVENOLOF KARLSSON

Fotnot: Huvudinnehållet i denna berättelse bygger på en artikel av den nämnde Johan Ludvig Birck i tidningen *Pedersöre*, Jakobstads Tidnings jul- och hembygdsblad, årgång 1957.

Varför var det så kallt?

■ Ofta kan korta kallperioder förklaras med vulkanutbrott och de askmoln som de spyr ut i atmosfären. Någon särskild orsak till 1860-talets ogynnsamma klimat i Norden har dock inte identifierats.

"1867 var det kallt runt Nordatlanten, också i nordöstra USA, men inte i övriga världen. Troligen handlade det om naturliga variationer", enligt klimathistorikern Fredrik Charpentier Ljungqvist.

Anders Persson, välkänd meteorolog för denna tidning läsare, säger att det som kan erbjudas på sin höjd är intelligenta hypoteser.

"Problemet, förutom att data bara finns från en del av världen, är att det gäller anomala somrar. Huvudforskningen har siktat in sig på anomala vintrar. Kanske kunde man ta fasta på hur strömningsmönstret såg ut över Fennoskandien dessa somrar. Några dagliga väderkartor ritades ännu inte på 1860-talet. I de nordiska riksarkiven och meteorologiska instituten finns det dock tillräckligt med väderobservationer för att möjliggöra en rekonstruktion med dagliga kartor med vädermönstret", säger han.

Kunde svältkatastrofen ha undvikits? Ett kort svar är att myndigheterna vidtog en del åtgärder, men för sent. Den utvecklade infrastrukturen bidrog. Den spannmål som på initiativ av bland andra senatorn Johan Vilhelm Snellman och köpmannen Adolf Vasenius importerades nådde på grund av ishinder aldrig fram.

I norra Finland drog många i väg till Sverige, Nordnorge och Ryssland. Enbart från Kuhmo registrerades 745 personer för flyttning till Aunus på den ryska sidan.